

УДК 130.122: 37.013

doi:10.15421/171633

Самоактуалізація та самореалізація особистості у філософсько-освітньому дискурсі

Н.В. ПЕТРЕНКО

Дніпропетровський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти,
м. Дніпро, Україна

Авторське резюме

Ототожнення термінів самоактуалізації та самореалізації є методологічно невиправданим. Існує достатньо наукових підходів для розрізнення феноменів самоактуалізації та самореалізації. Самоактуалізація – це розгортання особистісного потенціалу, що відображає родові сутність та індивідуальні особливості людини у вигляді певного ідеалу, і відповідно актуалізується потенціал, майбутнє, цей процес своїми витокami має внутрішній світ людини, її сутність, ґрунтується на духовних цінностях, пов'язаний з пріоритетністю для особистості блага іншого у найширшому контексті, а відтак може розглядатися як базисний процес саморозвитку особистості та інтегральна мета освітньої діяльності, що на нього орієнтується. Самореалізація – це процес втілення особистістю своїх наявних здатностей у життя з метою самоствердження, при цьому даний феномен значною мірою підпорядковується зовнішнім впливам і може відбуватися в егоцентричному напрямі з домінуванням утилітарних цілей над духовними, а відтак в освітній діяльності як мета має стосуватися особистості у конкретних контекстах, підпорядковуючись процесу самоактуалізації.

Ключові слова: філософія освіти; особистість; самоактуалізація; саморозвиток; компаративістика; дефініція

Self-actualization and self-realization of personality in philosophical - educational discourse

N.V. PETRENKO

Dnipropetrovsk regional institute of postgraduate education, Dnipro, Ukraine

Abstract

The identification of terms of self-actualization and self-realization, which is carried out by many authors, is methodologically unjustified. For educational philosophy significance of such differentiation because they essentially reflect different aspects of postmodern main purpose of education and therefore are in the center of philosophical and scientific educational research. Attention should take and the loss of both scientific research and educational practice, which causes unjustified mixing the contents of the concepts of self-actualization and self-realization. Among philosophers of education and teachers growing understanding of the need terminological definition of the phenomenon of self-actualization and self-realization in educational activities. Self-actualization - is the deployment of personal potential, growth and development of the human person, which is due to natural deploy it that inherent in it as being generic, as it contains a reference ideal, and therefore actualized potential future. Self-actualization is a process of self-discovery, development priorities, and this process has its origins inner world of man, his essence. At the same time as essentially self-actualization, ancestral process based on spiritual values and therefore linked to the priority of the individual for the good of another in the broadest context, and therefore can be considered as a basic process of self-identity and purpose integrated educational activities focused on him. Instead, self-realization - the process of implementation of their individual skills, knowledge and talents in life, thus affirming in life as a person, is the process of establishing themselves as individuals in society, to some extent, it gains the most suitable for the individual life area. Self-realization - a realization of their current desires of their knowledge, skills and abilities, their current ideas about themselves and their way of life. Moreover, this phenomenon is largely practical and utilitarian nature, under the subordination of the process external requirements to ensure the success of self-realization is rather high. Self-realization can be self-centered in the direction of lower dominance needs and utilitarian purposes of the higher spiritual. In the educational activities of self-realization as the goal should apply to the individual in certain specific contexts, subject to the overall process of self-actualization.

Keywords: philosophy of education; personality; self-actualization; self-realization; comparative studies; definition

Самоактуализация и самореализация личности в философско-образовательном дискурсе

Н.В. ПЕТРЕНКО

Днепропетровский областной институт последипломного педагогического образования,
г. Днепр, Украина

Авторское резюме

Отождествление терминов самоактуализации и самореализации является методологически неоправданным. Существует достаточно научных подходов для различения феноменов самоактуализации и самореализации. Самоактуализация - это развертывание личностного потенциала, отражает родовые сущность и индивидуальные особенности человека в виде определенного идеала, и соответственно актуализируется потенциал, будущее, этот процесс своими истоками имеет внутренний мир человека, его сущность, основывается на духовных ценностях, связанный с приоритетностью для личности блага другого в широком контексте, а поэтому может рассматриваться как базовый процесс саморазвития личности и интегральная цель образовательной деятельности, которая на него ориентируется. Самореализация - это процесс воплощения личностью своих имеющихся способностей в жизнь с целью самоутверждения, при этом данный феномен в значительной степени подчиняется внешним воздействиям и может происходить в эгоцентричном направлении с доминированием утилитарных целей над духовными, а поэтому в образовательной деятельности как цель должна касаться личности в конкретных контекстах, подчиняясь процессу самоактуализации.

Ключевые слова: философия образования; личность; самоактуализация; самореализация; компаративистика; дефиниция

Постановка проблеми. Враховуючи, що у сучасних умовах формування «суспільства освіти» освітнє середовище оточує людину протягом усього життя, філософсько-освітнього виміру набувають і більш загальні проблеми її буття та життєдіяльності, сформульовані у межах акмеології, андрагогіки, філософської антропології тощо. Саме у такому аспекті, який, на нашу думку, доцільно назвати екзистенціально-особистісним, має здійснюватися і порівняльний аналіз понять самоактуалізації та самореалізації як складових категоріально-го апарату філософії освіти.

Аналіз досліджень і публікацій. У філософсько-освітній проблематиці самореалізації особистості чільне місце належить інтерпретації цього феномена з різноманітних сторін: як мети, як процесу, як діяльності, як стану освіти (М.Р. Битянова, Є. В. Галажинський, Л.А. Коростильова, Д.А. Леонтьев, В.І. Слободчиков та інші). Поняття самоактуалізації отримало розвиток у межах системного й акмеологічного підходів (К.А. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьев, А.А.Бодальов, А.В. Брушлінський, А.А. Деркач, В.Н. М'ясищев і ін.), що стали теоретико-методологічною основою вивчення потенційних можливостей особистості як основи організації освітнього процесу. Разом з тим порівняльний аналіз вказаних понять у контексті філософсько-освітнього знання практично не здійснюється.

Мета дослідження. Порівняльний аналіз концептів самоактуалізації та самореалізації у контексті філософсько-освітнього знання.

Виклад основного матеріалу. Необхідність такого аналізу є достатньо очевидною в силу того, що не тільки у побутовому значенні, але й у численних наукових публікаціях ці поняття використовуються як синонімічні. Вказану

проблему і її негативний вплив на розвиток досліджень особистості постійно відзначають фахівці. Особливо негативно це впливає на зміст поняття самоактуалізації, оскільки історично воно почало використовуватися значно пізніше і відповідно у дослідників постійно виникає спокуса звести його зміст до більш звичного поняття самореалізації. Як вказує філософ І.Костеріна, «термін «самоактуалізація» досить часто використовується як синонім самореалізації. Тому вся історія формування ідеї самоактуалізації пов'язана з розмежуванням або збігом у різних концепціях і теоріях цих двох понять» [5, с.239]. Безумовно, така ситуація створює термінологічну невизначеність і неможливість формування єдиного наукового понятійного апарату розуміння розвитку особистості.

Причиною такого отождолення є невизначеність тих чи інших аспектів саморозвитку особистості, які мають відобразитися у відповідних поняттях. Розгляд саморозвитку «взагалі», без урахування як внутрішньої специфіки, так і зовнішнього впливу на цей процес приводять до того, що терміни, які мають конкретизувати вказану специфіку, виявляються інтерпретованими як синоніми. На це вказує і відома російська дослідниця проблеми Ф.Базаєва. «У центрі самореалізації особистості ... лежать поняття, так чи інакше пов'язані із самосвідомістю як пізнанням себе, пізнанням своєї самості. Усі філософські і психологічні концепції, що стосуються феномена самореалізації людини, в основі розглядають потреби росту, розвитку й самовдосконалення.

Тому термін «самореалізація» (self-realization) часто є синонімом «реалізація своїх можливостей» (self-fulfillment) і «самоактуалізація» (selfactualization)» [1, с.46].

Слід сказати, що проблему змішування цих двох понять започаткували ще основоположники сучасної гуманістичної філософської думки - К. Гольдштейн, Карен Хорні та інші, коли по формі самореалізація і самоактуалізація виступають як нібито різні процеси, проте досліджуються вони як єдине ціле. Дослідниця Н. Нікашина вказує у зв'язку з цим, що «свої погляди на проблему самореалізації висловлювали закордонні психологи – гуманісти. Серед них Е. Фромм, К. Роджерс, А. Маслоу, які говорили про самореалізацію людини через близький за змістом термін «самоактуалізація» [8, с.207]. Ще більш категорична у своїй думці дослідниця Ф.Зайнулліна, яка пише: «Концепція самореалізації особистості тісно пов'язана з розвитком гуманістичної психології на заході у 2-й половині ХХ сторіччя, насамперед у працях А.Маслоу й К.Роджерса, які отожднювали поняття «самореалізація», «самоактуалізація», «самість» [2, с.181].

Навіть у роботах А.Маслоу, який є фундаментом системної розробки та активного упродовження терміну «самоактуалізація» у науковий обіг, він постійно використовується як синонім терміну самореалізації. Більше того, саме він здійснював свого роду теоретичне обґрунтування такої позиції, підкреслюючи змістовну тотожність цілої низки понять, які відносяться до розуміння сутності процесу розвитку особистості. Зокрема, він стверджував: «Створюється враження, начебто у людства є єдина кінцева мета, віддалена мета, до якої прагнуть усі люди. Різні автори називають її по-різному: самоактуалізація, самореалізація, інтеграція, психічне здоров'я, індивідуалізація, автономія, креативність, продуктивність, але всі вони згодні з тим, що все це синоніми реалізації потенцій індивіда, становлення людини у повному сенсі цього слова, становлення тим, ким вона може стати» [7, с.142]. Отже, ми бачимо, що А.Маслоу вважає, що вищеперераховані поняття ідентичні одне одному, з чим не можемо погодитися.

Однак слід визнати, що у нього були достатньо вагомі причини говорити про багатозначність термінології, в якій дослідники проблеми особистісного розвитку описували фактично один і той же предмет. Навіть побіжний аналіз проблеми підтверджує відсутність усталеного термінологічного апарату, який би хоча б у найбільш загальному наближенні поєднував ті чи інші концепції особистісного розвитку у різних авторів.

Конфуцій розглядав проблему розвитку людини як духовне вдосконалювання через керування собою. Основними механізмами розвитку він вважав володіння у досконалості шістьма видами мистецтв як мету самореалізації. Гаутама Сіддхартха в основі особистісного розвитку бачив процес подолання самого себе, а в повсякденному житті цей процес мав здійс-

нюватися через активізацію і реалізацію природних задатків, перетворення себе шляхом духовних зусиль. Сенека вважав, що саморозвиток особистості представляє собою самозбереження і самоствердження в ім'я суспільного блага. Джерелом такого саморозвитку має виступати безмежність людського пізнання та високоморальна вимогливість до себе на основі розуміння значущості власного прикладу для інших.

У Новий час Ф. Бекон вважав, що процес саморозвитку – це процес самотворення людиною самої себе, оскільки людина здатна здійснити долю власними зусиллями. В основі самотворення людини знаходяться метод наукового пізнання і велика спрямованість до мети, які загалом забезпечують життєвий успіх. Натомість Л. Фейербах як основну мету розвитку людини бачив єдність Я і Ти, яка забезпечується на основі пізнання Я через мистецтво та віру людини у саму себе.

У межах гуманістичного напрямку дослідження проблеми особистісного розвитку ХХ століття також бачимо величезні термінологічні розбіжності, оскільки автор кожної оригінальної концепції вважав за потрібне використовувати і власну термінологію. В основі розуміння особистісного розвитку Г. Олпортом знаходиться уявлення про особистість як систему, ядро якої - людське Я. Відповідно він обґрунтовував системний підхід до відкритої особистості, що розвивається і прагне до реалізації свого життєвого потенціалу та самоактуалізації. У. Шуц обґрунтовував, що розвиток особистості – це процес її самореалізації, який здійснюється як прагнення до радості самоздійснення. Самореалізація відбувається на основі оцінки перспектив біологічних, психологічних, соціальних з метою тренування і розвитку, основою дослідження цього процесу є інтерперсональна теорія.

В. Франкл вважав, що в основі особистісного розвитку знаходиться процес здійснення сенсу, а самоактуалізація представляє собою побічний продукт цього процесу. Він розвинув положення про логотерапію як засіб і інструмент збагнення універсального сенсу життя даної особистості. К. Хорні також розуміла особистісний розвиток як процес самореалізації (самоактуалізації), при цьому визнаючи пріоритетний характер впливу навколишнього середовища на формування образу Я. Механізм самореалізації вона вбачала у виробленні специфічних «стратегій» особистістю у вигляді захисних механізмів (рух до людей; рух від людей; рух проти людей).

К. Левін обґрунтовував варіативність самореалізації особистості, яку визначає культурний детермінізм і культурний релятивізм. Він розробив теорію маргінального поля, у межах якої пояснював невизначеність і неясність шляхів самореалізації особистості та ва-

ріативність поведінки людей усередині однієї ментальності. Е. Еріксон вважав основою саморозвитку людини особисту ідентичність. В основі досягнення цілей розвитку знаходиться моральне вирішення семи конфліктів: почуття часу; впевненість у собі; апробація різних соціальних ролей; дослідження інтересів; сексуальна поляризація; авторитет; система цінностей.

Ф. Райс досліджував процес особистісного розвитку через поняття життєвого успіху, який у свою чергу визначається можливостями входження у культуру. Він показав, що різне етнічне і культурне походження, відмінність в умовах виховання, обставинах життя впливають на рівень навченості і відповідно особистісного розвитку [4].

Не дивно, що і у сучасних умовах значна частина дослідників проблеми саморозвитку особистості використовує терміни самоактуалізації та самореалізації як синонімічні. Наприклад, дослідниця Є.Льбіна використовує їх як такі, які просто урізноманітнюють виклад думки. Вона пише: «У сучасному суспільстві однією з основних цінностей є самореалізація. Розвиток особистості стає визначальним моментом, який впливає на розміщення пріоритетів, постановку цілей і вибір завдань та методів освіти. Самоактуалізація у сучасного підростаючого покоління стала одним із ключових моментів ціннісних орієнтацій [4, с.353]

Це відмічають багато дослідників. Зокрема, І. Логінова підкреслює: «Термін «самоздійснення» (self-fulfillment) трактується як здійснений, кінцевий результат самореалізації, повна реалізація можливостей особистості, а терміни «самоактуалізація» (self-actualization) і «самореалізація» (self-realization) використовуються найчастіше як синонімічні поняття. Усі вони описують дуже близькі явища: повну реалізацію справжніх можливостей (К. Хорні); прагнення людини до найбільш повного виявлення і розвитку своїх можливостей і здатностей (К. Роджерс); внутрішню активну тенденцію до розвитку себе, щось начебто дійсного самовираження (Ф. Перлз); прагнення людини стати тим, ким вона може стати (А. Маслоу). Подібна взаємозамінність понять сильно дезорієнтує, оскільки їх значення не збігається» [6, с. 186].

Можна виділити кілька цілком вагомих причин, які спонукають до розмежування змісту досліджуваних понять у відповідності з відмінністю феноменів, які вони відображають. Передусім це суттєвий розвиток теоретичних і практичних досліджень кожного з понять. Навіть побіжний аналіз наукової літератури показує, що спеціальні наукові роботи, присвячені змісту поняття самоактуалізації та поняття самореалізації, налічуються тисячами. Відповідно на сьогодні і мови не може бути про якийсь синкретичний об'єкт, який є спільним для обох даних понять. Існує цілком достатньо на-

укових даних для розрізнення феноменів самоактуалізації та самореалізації і відповідно – понять, що їх відображають.

Потрібно також вказати на розширення значущості проблеми саморозвитку людини у сучасній філософській літературі загалом та філософсько-освітній літературі зокрема. Загальна гуманоцентрична трансформація філософських досліджень, переміщення проблем особистісного розвитку в центр наукового дискурсу ХХІ століття вимагає диверсифікованого підходу до аналізу всіх сторін даного феномена. Для філософії освіти значущість досліджуваних термінів пояснюється тим, що вони по суті відображають у різних аспектах основну мету постсучасної освіти, а відтак знаходяться у центрі філософсько-освітніх наукових розвідок.

Нарешті, до уваги потрібно взяти і ту шкоду як для наукових досліджень, так і для освітньої практики, яку спричиняє необґрунтоване змішування змісту понять самоактуалізації та самореалізації. На теоретико-методологічному рівні це зумовлює термінологічну плутанину і відповідно неадекватне розуміння чи не найважливіших аспектів саморозвитку особистості з відповідними негативними наслідками для визначення природи, змісту, цілей освітньої діяльності. На практичному рівні мова йде про відсутність надійного концептуального обґрунтування конкретних показників результативності освітнього процесу, його переорієнтації на розвиваючу парадигму.

Виходячи з наявних у науковій літературі підходів, ми вважаємо можливим зробити узагальнюючі висновки відносно розмежування змісту понять самоактуалізації та самореалізації і відповідно феноменів, які вони відображають.

Самоактуалізація – це розгортання особистісного потенціалу, зростання і розвиток особистості людини, що відбувається внаслідок природного розгортання в ній того, що закладене в ній як родовій істоті. Оскільки мова йде фактично про нескінченний процес розгортання і відтворення родової сутності людини в її індивідуальному бутті, самоактуалізація у вигляді орієнтирів містить певний ідеал, і відповідно актуалізуються потенціал, майбутнє; цілі самоактуалізації мають перспективний характер. Самоактуалізація – це мотивація особистості на постійний пошук самої себе, це здатність, прагнення людини бути завжди на рівні тих завдань, які перед нею стоять, тобто забезпечувати ситуацію, коли психіка, багаж знань, моральні принципи тощо завжди відповідають нормам і вимогам життя у контексті власних картин світу та цінностей. Самоактуалізація – це процес пізнання себе, вироблення пріоритетів, і тому цей процес своїми витоками має внутрішній світ людини, її сутність. У той же час самоактуалізація як сутнісно-родовий

процес ґрунтується на духовних цінностях і тому пов'язана з пріоритетністю для особистості блага іншого у найширшому контексті – відносно іншої людини, природи та суспільства. Самоактуалізація відтак може розглядатися як базисний процес саморозвитку особистості та інтегральна мета освітньої діяльності, що на нього орієнтується.

Натомість самореалізація – це процес втілення особистістю своїх умінь, знань, талантів у життя, тим самим стверджуючись у житті як особистість. Самореалізація – це процес становлення себе як особистості у суспільстві, процес становлення авторитету, виконання своїх бажань, певною мірою це завоювання найбільш придатної для особистості життєвої території, місця під сонцем. Самореалізація стосується конкретних завдань саморозвитку особистості в її близькому (оперативному) часово-просторовому вимірі, реалізації мають піддаватися ті потреби та нахили особистості, які вже чітко виявлені, тобто відбуватися у вимірі тих рис, у яких особистість себе вже «знайшла». Самореалізація – це реалізація існуючого потенціалу, здійснення своїх наявних бажань, своїх знань, умінь і здатностей, своїх сьогодишніх уявлень про себе і свій шлях у житті. Реалізується наявне, сьогодишнє, що вже існує. При цьому даний феномен носить значною мірою практично-утилітарний характер, проявляється у конкретних поведінкових актах і особистість

у процесі самореалізації значною мірою орієнтується на розкриття для зовнішнього світу. Відповідно підпорядкування цього процесу зовнішнім вимогам з метою забезпечити успіх самореалізації досить високе. Самореалізація може відбуватися в егоцентричному напрямі з домінуванням нижчих потреб та утилітарних цілей над вищими духовними. В освітній діяльності самореалізація як мета має стосуватися особистості у певних конкретних контекстах, підпорядковуючись загальному процесу самоактуалізації.

Висновки. Таким чином, специфіка феноменів самоактуалізації та самореалізації як філософсько-освітніх понять проявляється у тому, що вони виступають інтегруючою основою формування цілей освітньої діяльності на всіх рівнях. При цьому самоактуалізація є постійною ведучою складовою освітньої діяльності, формою артикуляції у процесі освітнього цілепокладання внутрішніх потенцій індивіда до самотворення та узгодження перспективних цілей індивідуальної освітньої траєкторії з базовими потребами особистості щодо прояву власних здібностей у процесі життєдіяльності. Що стосується самореалізації, то її зміст на різних етапах освітньої діяльності постійно варіюється у зв'язку з тим, що вона прямо пов'язана з формами практичної діяльності індивіда, соціальними впливами, способами самоствердження тощо.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Базаева Ф. У. Анализ феномена самореализации в зарубежной гуманистической психологии / Ф.У.Базаева // Среднее профессиональное образование. -2012. -№ 3. -С. 46-50.
2. Зайнуллина Ф.К. «Самость» - необходимое условие для самореализации личности / Ф.К. Зайнуллина // Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств. -2007. -№ специальный. -С. 181-184.
3. Ильина Е.В. Самоактуализация как необходимое условие полноценного развития и социализации личности / Е.В. Ильина, А.А. Пытина// Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова. Педагогика и психология. - 2009. - Т. 15. - № 3. - С. 353-356.
4. Коростылева Л.А. Психология самореализации личности: затруднения в профессиональной сфере // Л.А.Коростылева. – СПб.: «Речь», 2005. – 222 с.
5. Костерина И. В. Генезис понятия «самоактуализация» в психолого-педагогическом аспекте / И.В. Костерина // Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. - 2012. - № 1. - С. 239-243.
6. Логинова И.О. Жизненное самоосуществление человека как предмет психологического познания // И.О. Логинова // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. - 2009. - № 6. - С. 184-187.
7. Маслоу А. Мотивация и личность / А.Маслоу. - СПб.: Евразия, 1999. 479 с.
8. Никашина Н.А. Проблема самореализации личности от античности до наших дней / Н.А. Никашина // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: «Педагогика, психология». - 2011. - № 4. - С. 207-210.

Стаття надійшла до редакції 14.06.2016

REFERENCES:

1. Bazaeva, F. U., 2012. Analiz fenomena samorealizatsii v zarubezhnoy gumanisticheskoy psihologii [An analysis of the phenomenon of self-realization in foreign humanistic psychology]. Srednee professionalnoe obrazovanie 3, 46-50 (in Russian).
2. Zaynullina, F.K., 2007. «Samost» - neobhodimoe uslovie dlya samorealizatsii lichnosti [It is a necessary condition for self-realization of personality]. Vestnik Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta kultury i iskusstv, 181-184 (in Russian).
3. Ilina, E.V., 2009. Samoaktualizatsiya kak neobhodimoe uslovie polnotsennogo razvitiya i sotsializatsii lichnosti [Self actualization as a necessary condition for the full development and socialization of the individual]. Vestnik Kostromskogo gosudarstvennogo universiteta im.N.A. Nekrasova. Pedagogika i psihologiya 15, 3, 353-356 (in Russian).
4. Korostyleva, L.A., 2005. Psihologiya samorealizatsii lichnosti: zatrudneniya v professionalnoy sfere [Psychology of self-realization of personality : difficulties in a professional sphere]. «Rech», SPb. (in Russian).
5. Kosterina, I. V., 2012. Genezis ponyatiya «samoaktualizatsiya» v psihologo-pedagogicheskom aspekte [The Genesis of the concept «self-actualization» in the psycho-pedagogical aspect]. Uchenyie zapiski. Elektronnyiy nauchnyiy zhurnal Kurskogo gosudarstvennogo universiteta, 1, 239-243 (in Russian).
6. Loginova, I.O., 2009. Zhiznennoe samoosuschestvlenie cheloveka kak predmet psihologicheskogo poznaniya [Life-fulfillment of man as a subject of psychological knowledge]. Izvestiya Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta 6, 184-187 (in Russian).
7. Maslou, A., 1999. Motivatsiya i lichnost [Motivation and personality]. Evraziya, SPb. (in Russian).
8. Nikashina, N.A., 2011. Problema samorealizatsii lichnosti ot antichnosti do nashih dney [The problem of self-identity from antiquity to the present day]. Vektor nauki Tolyattinskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Pedagogika, psihologiya 4, 207-210 (in Russian).

Петренко Наталія Вікторівна – здобувач

Дніпропетровський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

Адреса: 49006, м. Дніпро, вул. В. Антоновича, 70

Petrenko Natalya V. – applicant

Dnepropetrovsk regional institute of postgraduate pedagogical education

Address: 70, V. Antonovycha Str., Dnipro, 49006, Ukraine

E-mail: grunval@bk.ru

Петренко Наталья Викторовна – соискатель

Днепропетровский областной институт последипломного педагогического образования

Адрес: 49006, г. Днипро, ул. В. Антоновича, 70